

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ KİMYƏVİ TERMODİNAMİKANIN ELEMENTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

F.N. Əliyeva¹, G.S. Rəhimli¹, M.M. Abbasov², S.M. Abbaszadə²

¹Bakı Dövlət Universiteti, ²AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

Xülasə: Müasir kimya üç böyük dayaq üzərində durur. Bunlar maddələrin quruluş nəzəriyyəsi, kimyəvi termodinamika və kimyəvi kinetikadır. Orta məktəb kimya kursunda maddələrin kimyəvi quruluş nəzəriyyəsinə aid olan ilkin məlumatlar verilir və maddələrin xassələrinin tərkibindən və quruluşundan asılı olması ideyası mənimsədir. Lakin kimyəvi reaksiyalar, onların mahiyyəti və hərəkətverici qüvvələrinə aid elmi biliklərə lazım səviyyədə diqqət yetirilmir. Ona görə də şagirdlər kimyəvi reaksiyaların nə üçün baş verməsi səbəbinə ümumiyyətlə onların hərəkətverici qüvvələrinə aid elementar suallara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər.

Açar sözlər: kimyəvi termodinamika, ekzotermik, endotermik reaksiya, entalpiya, entropiya, əmələgəlmə istiliyi, Hibbs enerjisi, daxili enerji, potensial enerji, kinetik enerji.

Kimya müəllimlərinin böyük əksəriyyəti kimyəvi reaksiyaların baş verməsi səbəbini izah edə bilmirlər. Ona görə də kimyəvi reaksiyaların hərəkətverici qüvvələrinə aid məlumatlardan əvvəl şagirdlər kimyəvi reaksiya anlayışını müasir təsəvvürlər səviyyəsində dərk etməlidirlər.

Şagirdlər çox vaxt kimyəvi reaksiyaların bir maddənin digər maddəyə çevrilməsi olduğunu bildirirlər. Bu cavab XVIII-XIX əsrlərdə doğru ola bilərdi. Bütün elmlərin inkişafı onlara aid olan anlayışların inkişafı ilə paralel gedir. Elm inkişaf etdikcə ona aid olan informasiyaların sayı və tədqiqat üsullarında istifadə edilən cihazların dəqiqliyi artır. Bunlar bir sıra təsəvvürlərin dəqiqləşdirilməsinə hətta onların bəzilərindən imtina edilməsinə səbəb olur.

Əlkimyəçilərə görə kimyəvi reaksiya maddələrdə hiss orqanları vasitəsilə müəyyən edilə bilən dəyişikliklər hesab edilirdi. Rəngin, dadın və iyin dəyişməsi kimyəvi reaksiyaların əlamətləri hesab edilirdi.

Elmi cihazlardan – tərəzi və qazometrdən istifadə edilməsi kimyanın fundamental qanunun – maddə kütləsinin saxlanması kəşf edilməsinə səbəb olmuşdur.

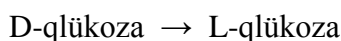
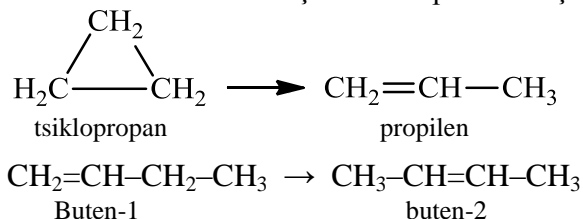
Kütlələrin nisbəti qanunun kəşf edilməsi kimyəvi reaksiyada maddənin atom tərkibinin say və keyfiyyətcə dəyişməsi nəticəsinə gətirib çıxarır.

Kimyada quruluş təsəvvürlərinin yaranması kimyəvi reaksiyaların mahiyyətinin daha dərinə dərk edilməsinə bir qədər də yaxınlaşmaya səbəb olmuşdur.

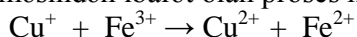
Maddələrin molekulyar quruluş təsəvvürlərinə görə xarakteristikasında, tərkibində hansı elementlərin atomları olması və onların sayı, eyni zamanda

molekulda atomların birləşməsi ardıcılığı, fəzadakı vəziyyəti və bir-birilə qarşılıqlı təsiri əsas götürülür.

Ona görə də kimyəvi reaksiyanın molekularda atomların sayı yaxud bir-birinə nisbətən yerləşməsi vəziyyəti dəyişən proses adlandırmaq olar. Reaksiyaların bu tipində izomerlərin bir-birinə çevrilməsi prosesi baş verir:

İonlar arasındakı reaksiyanı yalnız ionların oksidləşmə dərəcəsinin dəyişməsindən ibarət olan proses kimi təsəvvür etmək doğru deyil:

Bu prosesdə yalnız ionların yükü dəyişmir, eyni zamanda məhlulda ionlara birləşən su molekullarının qarşılıqlı yerləşməsi də dəyişir. Suda məhlulda mərkəzində Cu^+ ionu yerləşən tetraedrin təpələrində dörd su molekulu yerləşir. Cu^{2+} ionu isə altı su molekulu ilə birləşib. Həmin ion (Cu^{2+}) yerləşən kvadratın təpələrində dörd su molekulu yerləşib. Su molekullarından qalan ikisindən biri kvadratın üst, digəri alt hissələrində bir qədər zəif birləşib. Fe^{2+} və Fe^{3+} ionlarını əhatə edən su molekullarındakı oksigen atomları ilə ionlar arasındakı məsafə müxtəlifdir.

$\text{Li}^0 + \text{H}^+ \rightarrow \text{Li}^+ + \text{H}^0$ qaz fazasında gedən bu reaksiya yuxarıdakı ion reaksiyasından tamamilə fərqlidir. Ona görə də kimyəvi reaksiyanın daha əhatəli tərifində onda iştirak edən hissəciklərin yükünün dəyişməsi sözü də əlavə edilir.

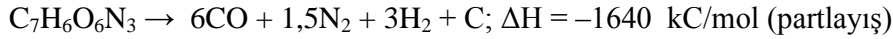
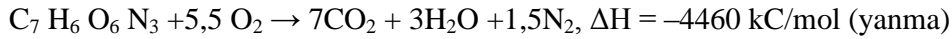
Yuxarıdakıları ümumiləşdirərkən kimyəvi reaksiyaya belə tərif vermək olar:

Atomların kimyəvi təbiəti dəyişməməklə hissəciklərin tərkibi, quruluşu yaxud yükü dəyişməklə nəticələnən proseslər kimyəvi reaksiya adlanır.

Maddələrin bir-birilə qarşılıqlı təsirdə olmalarına meyilli olmasının səbəbini əvvəllər reaksiyaların istilik effekti ilə izah edirdilər. Bertloya görə (1867-ci il) maddələrin bir-birilə qarşılıqlı təsirdə alınan reaksiya məhsulları ilkin maddələrə nisbətən daha davamlı olurlar. Bu zaman enerji ayrılır – ekzotermik reaksiya baş verir. Əksinə endotermik maddə əmələ gəldikdə enerji udulur. Endotermik maddələr davamsız olurlar, asanlıqla reaksiyaya daxil olurlar. Onların əmələgəlmə istilikləri böyükdür və əksər hallarda partlayış cəhətdən təhlükəlidir: asetilen C_2H_2 (+227 kC/mol), azot (III) xlorid NCl_3 (+230 kC/mol), ozon O_3 (+142 kC/mol), azid turşusu HN_3 (+264 kC/mol), nitroqliserin (+1430 kC/mol), trofil (+980 kC/mol), terfil (+1410 kC/mol).

Yanma nəticəsində ayrılan enerji həmin maddənin partlaması nəticəsində

ayrılan enerjiden çox olur. Bunları tolun (trinitrotoluolun) misalında görmək olar:

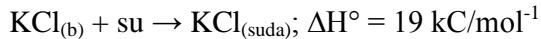
Partlayışın yanmadan əsas fərqi prosesin kimyasında və ayrılan enerjinin miqdarında deyil, reaksiyanın sürətindədir. Partlayış çox sürətlə gedən reaksiyadır.

Bertlo prinsipinin cəlbədiçi olmasına baxmayaraq, maddələrin bir-birilə qarşılıqlı təsirinin səbəbini izah edən nəzəriyyə kimi ondan imtina edilmişdir.

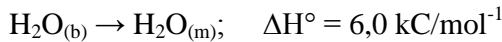
Elə kimyəvi reaksiyalar var ki, onlar müəyyən şəraitdə ekzotermik, digər şəraitdə endotermik olurlar. 600°C-də hidrogenlə oksigen qarışığı çoxlu miqdarda istilik ayrılmaqla, partlayışla qarşılıqlı təsirdə olurlar. 4000°C-də isə əksinə su buxarı istilik udulmaqla hidrogenə və oksigenə parçalanır.

Adi şəraitdə öz-özünə gedən endotermik reaksiyalar məlumdur:

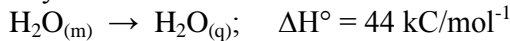
Kalium-xloridin suda həll olması

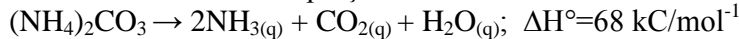
Buzun əriməsi

Suyun buxarlanması

Ammonium-karbonatın parçalanması

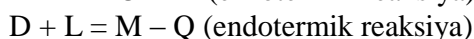
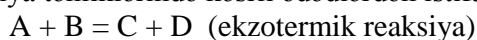

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, buzun əriməsini, suyun buxarlanmasını, kalium-xloridin suda həll olmasını biz kimyəvi proses kimi təsvir etdik. Lakin bu proseslərdə yeni maddə əmələ gəlmir. Ona görə də onları kimyəvi reaksiya hesab etmək düzgün deyil. Bu ilk baxışda belədir. Fiziki proseslərdə hər mola görə enerji 40 kC/mol-dan az olur. Maddə buxar haldan maye yaxud bərk hala keçdikdə ayrılan enerji 41 kC/mol-dan çoxdursa proses kimyəvi hadisəyə aid edilir. Az olduqda isə fiziki hadisə hesab edilir. Suyun buxarlanması da kimyəvi hadisəyə aid edilir. Məktəb kimya kursunda bunlar əksər hallarda dəqiqləşdirilmir. Ümumiyyətlə həmin prosesləri mütləq mənada ayrılıqda fiziki yaxud kimyəvi proseslərə aid etmək mümkün deyil.

Yuxarıdakı misallar onu göstərir ki, reaksiyaların istilik effekti onların hərəkətverici qüvvəsi deyil. Buna baxmayaraq istilik effekti kimyada və kimya texnologiyasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kimyəvi reaksiyaların istilik effekti Q ayrılan yaxud udulan istiliyin miqdarı ilə müəyyən edilir. Ekzotermik reaksiyada istilik effekti müsbət, endotermik reaksiyada mənfi olur.

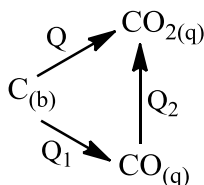
Kimyəvi reaksiyalar sabit təzyiqdə yaxud sabit həcmdə gedir. Birinci izobar, ikinci izoxor adlanır. İstilik effekti bir mol maddəyə aiddir. Ona görə də bəzi hallarda reaksiya tənlilələrində kəsrlə ədədlərdən istifadə edilir.

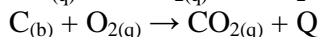
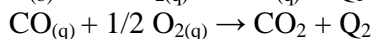
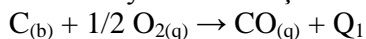
Kimyəvi reaksiyaların istilik effekti maddələrin aqreqat halından asılıdır. Ona

görə də reaksiya tənliyində maddənin kimyəvi formulundan mötərizədə aqreqat halı göstərilir.

Hess qanununa görə kimyəvi reaksiyaların istilik effekti yalnız ilkin maddələrdən asılı deyil. Bunu qrafitin karbon-dioksida çevrilməsi misalında təhlil edək:

Bu reaksiyaların hər üçü ekzotermikdir:

$$Q = Q_1 + Q_2$$

Göründüyü kimi prosesin gedişi qrafitin bilavasitə CO₂-yə çevrilməsindən yaxud əvvəlcə CO-ə, sonra onun yanması nəticəsində CO₂-yə çevrilməsindən asılı deyil.

Burada Q₁-i yəni CO-nun əmələgəlmə istiliyini təyin etmək çətindir. Ona görə də Hess qanunundan istifadə edərək Q₁-i hesablama yolu ilə təyin etmək olur:

$$Q_1 = Q - Q_2$$

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, kimyəvi reaksiyaların istilik effekti reaksiya məhsullarının əmələgəlmə istiliklərinin cəmi ilə ilkin maddələrin əmələgəlmə istiliklərinin cəminin fərqinə bərabərdir.

Kimyəvi reaksiyaların qanunauyğunluqlarının dərk edilməsində daxili enerji, entropiya, Hibbs eneejisi və entalpiya anlayışlarının xüsusi əhəmiyyəti var.

Daxili enerji kinetik və potensial enerjinin cəminə bərabərdir.

Daxili enerjiyə molekulların irəliləmə və fırlanma hərəkətləri, molekulun daxilində atomların titrəyişli hərəkətləri və elektronların atomdakı hərəkətləri daxildir.

Kinetik enerji molekulyar səviyyədə hərəkətin enerjisidir. Enejinin bu növü cismin kütləsi (m) və hərəkət sürəti ilə əlaqədardır.

$$\text{Kinetik enerji} = 1/2 mv^2$$

Potensial enerji maddədə bir atomun digər atoma görə yerdəyişməsi nəticəsində yaranır. Maddədə rabitələrin qırılması və yenilərinin əmələ gəlməsi potensial enerjinin dəyişməsinə səbəb olur. Hissəciyin (atomun yaxud molekulun) potensial enerjisi bir-birini cəzb etməsi və hissəciyin daxilindəki elektrostatik qüvvələr nəticəsində yaranır. Elektronlar atomda digər elektronlara görə, həmçinin nüvəyə görə potensial enerjiyə malikdir. q₂ elektrik yükünə malik olan mərkəzdən r məsafədə yerləşən q₁ elektrik yükünə malik olan konkret elektronun potensial enerjisi aşağıdakı ifadə ilə müəyyən edilir:

Potensial enerji = q_1q_2 / r

Enejinin saxlanması qanununa görə istənilən prosesdə aşağıdakı bərabərlik gözlənilir:

$$Q = (Q_2 - Q_1) + A = \Delta U + A$$

Burada Q – istilik; Q_2 və Q_1 sistemin son və ilkin enerjisidir; A – görülən işdir.

Bu onu göstərir ki, hər hansı sistemə (kimyada maddəyə yaxud maddələr toplusuna) istilik verdikdə o daxil enerjinin dəyişməsinə və iş görülməsinə səbəb olur. İş sistemə əks təsir göstərən (xarici təzyiq, səthi gərilmə qüvvələri və.s) qüvvələrə qarşı yönəldilən işdir.

Kimyəvi reaksiya üçün sabit təzyiqdə iş, təzyiqin sistemin həcmində dəyişməsinin hasilinə bərabərdir:

$$A = p (V_2 - V_1)$$

Burada V_2 və V_1 reaksiyanın son və ilkin məhsullarının həcmidir. Bunlara əsasən izobar (sabit həcmdə gedən proses) proseslərdə sistemə verilən enerji aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$Q = (V_2 - V_1) + P (V_2 - V_1) = (V_2 + PV_2) - (V_1 + PV_1)$$

Burada $(V + PV)$ – ni H ilə işarə etsək ifadə aşağıdakı şəkildə alınır:

$$Q_p = H_2 - H_1 = \Delta H$$

H – kəmiyyəti entalpiya (istilik miqdarı) adlanır. O, maddənin vacib xarakteristikalarından biridir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, ilkin maddələrin entalpiyası ilə müqayisədə reaksiya məhsullarının entalpiyasının dəyişməsinin ədədi qiymətcə verilən yaxud ayrılan enerjinin miqdarına bərabərdir.

Kimyəvi reaksiyaların hərəkətverici qüvvəsi Hibbs enerjisidir G və izobar potensial adlanır. Öz-özünə baş verən proseslərdə Hibbs enerjisi azalır və minimuma yaxınlaşır. Burada kimyəvi prosesin baş verməsi üçün ilkin şərt $\Delta G < 0$ olmasıdır. Əgər $\Delta G > 0$ olarsa, prosesin öz-özünə baş verməsi mümkün olmur. Bunu cismin öz-özünə aşağıdan yuxarıya hərəkət edə bilməməsi ilə müqayisə etmək olar.

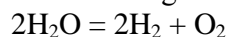
Reaksiyanın istilik effekti ilə Hibbs enerjisi arasındakı əlaqə aşağıdakı tənliklə ifadə edilir:

$$\Delta C_1 = \Delta H - T\Delta S$$

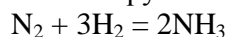
T – mütləq temperatur, S – entropiyadır.

Entropiya nizamsızlığın ölçüsüdür. Onu aşağıdakı misallar üzərində izah etmək olar.

Yüksək temperaturda su buxarının parçalanması nəticəsində iki molekul sudan üç molekul əmələ gəlir:

Bu sistemdə nizamsızlıq və ona müvafiq entropiya artır. Bu reaksiyada ΔS – in qiyməti müsbətdir. Hidrogendən və azotdan ammoniyak əmələ gəldikdə entropiya azalır: ΔS – in qiyməti mənfi olur:

Dörd molekuldan ($3H_2$ və $1N_2$) iki molekul ($2NH_3$) əmələ gəlir. Reaksiya nəticəsində nizamsızlıq azalır. Hibbs tənliyinə əsasən kimyəvi reaksiyanın öz-özünə

baş verməsi iki amillə müəyyən edilir. Bunlar entropiya və entalpiyanın dəyişməsidir. Bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsini belə başa düşmək olar: bir tərəfdən istənilən sistem entropiyanın artmasına can atır, digər tərəfdən isə həmin sistem entalpiyanın azalmasına çalışır. Kimyəvi reaksiyanın baş verməsi yaxud verməməsi hansı amilin üstün olmasından asılıdır.

İstiliyin ayrılması ilə gedən reaksiyanın (həmin reaksiyada ΔH -in qiyməti mənfi olur) baş verməsi ehtimalı daha çoxdur. İstiliyin udulması ilə gedən reaksiyanın (onda ΔH -in qiyməti müsbət olur) ehtimalı azdır.

Kelvin şkalası ilə tempertatur sıfıra yaxın olduqda (bu halda $T\Delta S$ hasili sıfıra yaxın olur) ΔG -nin qiymətinə yalnız ΔH təsir edir.

Deməli çox aşağı temperaturda reaksiyanın getməsində ΔH -in qiyməti əsas rol oynayır və Bertlo prinsipi doğru olur. Otaq temperaturuna yaxın temperaturda $T\Delta S$ hasili ΔH -ya nisbətən az təsir göstərir. Ona görə də ΔG -nin işarəsini ΔH müəyyən edir.

Laboratoriya şəraitində ekzotermik reaksiyalar mümkündür. Endotermik reaksiyaların baş verməsi ehtimalı azdır və G -nin qiyməti müsbət olur.

Yüksək temperaturda ($T > 1000 \text{ K}$) $T\Delta S$ -in hasili mütləq qiymətcə ΔH -in qiymətindən böyük olur və ΔG -in işarəsi $T\Delta S$ - in işarəsindən asılı olur. Ona görə ki, Kelvin şkalası ilə temperatur həmişə müsbət olur,

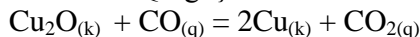
ΔG - in işarəsi ΔS - in işarəsindən asılı olur.

Entropiyanın dəyişməsi müsbət olduqda temperaturu artırıqca

$\Delta G = \Delta H - T\Delta S$ tənliyində $T\Delta S$ mənfi olur. Bu səbəbdən molekulu yüksək temperaturda öz-özünə hidrogenə və oksigenə parçalanır. Yüksək temperaturda mürəkkəb molekulların sadə molekullara parçalanması ümumi hadisədir. Bunlara misal olaraq yüksək temperaturda neftin krekinqini göstərmək olar. Bu zaman ağır karbohidrogenlər yüngül olanlara parçalanırlar. 100000 K-dan yüksək temperaturda yalnız molekullar atomlara parçalanmış, eyni zamanda atomlar nüvəyə və elektronlara parçalanırlar – plazma əmələ gəlir.

Bunları konkret məsələlərin həllində görmək olar:

Məsələ 1: Qurğuşun istehsalında əlavə olaraq Cu_2O – nun reduksiyası baş verir:

Reaksiyada iştirak edən maddələrin entropiyası və entalpiyasını hesablayın və aldığınız nəticələrə əsasən ΔG – ni hesablayın.

Həlli:

Entropiyanın dəyişməsi:

$$\Delta S^\circ = (2 S_{\text{Cu}}^\circ + S_{\text{CO}_2}^\circ) - (S_{\text{Cu}_2\text{O}}^\circ + S_{\text{CO}}^\circ) = 2 \cdot 33,3 + 213,6 - 93,93 - 197,4 = 280,2 - 291,33 = -11,13 \text{ Coul/dərəcə} \cdot \text{mol}$$

Entalpiyanın dəyişməsi:

$$\Delta H^\circ = (2 \Delta H_{\text{Cu}}^\circ + \Delta H_{\text{CO}_2}^\circ) - (\Delta H_{\text{Cu}_2\text{O}}^\circ + \Delta H_{\text{CO}}^\circ) = 0 - 393,51 + 167,36 + 110,5 = -115,65 \text{ kC/mol}$$

Standart Hibbs enerjisinin dəyişməsi:

$$\Delta G^{\circ} = 115650 + 289 \cdot 11,13 = -112334$$

Məsələ 2: $3\text{Fe}_2\text{O}_3 + \text{CO} = 2\text{Fe}_3\text{O}_4 + \text{CO}_2$ reaksiyasının 25°C - də Hibbs enerjisinin dəyişməsinə hesablayın.

Həlli:

Entropiyanın dəyişməsi

$$\Delta S^{\circ} = (2 S_{\text{Fe}_3\text{O}_4}^{\circ} + S_{\text{CO}_2}^{\circ}) - (3 S_{\text{Fe}_2\text{O}_3}^{\circ} + S_{\text{CO}}^{\circ}) = 2 \cdot 151,46 + 213,6 - 3 \cdot 89,96 - 197,4 = 49,24 \text{ Coul/dərəcə} \cdot \text{mol}$$

Entalpiyanın dəyişməsi

$$\Delta H^{\circ} = (2 \Delta H_{\text{Fe}_3\text{O}_4}^{\circ} + \Delta H_{\text{CO}_2}^{\circ}) - (3 \Delta H_{\text{Fe}_2\text{O}_3}^{\circ} + \Delta H_{\text{CO}}^{\circ}) = 2 \cdot 1117,71 - 393,51 + 3 \cdot 821,32 + 110,5 = -54,47 \text{ kC/mol} = -54470 \text{ Coul/mol}$$

ΔG° -in hesablanması

$$\Delta G^{\circ} = -54470 - 298 \cdot 49,24 = -69143 \text{ Coul/mol}$$

Məsələ 3: Standart şəraitdə karbon-monooksidin yanma reaksiyası

$\text{CO} + 1/2\text{O}_2 = \text{CO}_2$ tənliyi üzrə baş verir. Həmin reaksiyanı əks istiqamətdə

$\text{CO}_2 = \text{CO} + 1/2\text{O}_2$ aparmaq olarmı?

Həlli:

Reaksiyada iştirak edən maddələrin entalpiya və entropiyalarından istifadə edərək Hibbs enerjisini hesablayaq:

$$\Delta H = \Delta H_{\text{CO}}^{\circ} - \Delta H_{\text{CO}_2}^{\circ} = -11050 - (-393510) = 283010 \text{ Coul/mol}$$

$$\Delta S = \left(S_{\text{CO}}^{\circ} + \frac{1}{2} S_{\text{CO}_2}^{\circ} \right) - S_{\text{CO}_2}^{\circ} = (197,4 + 102,52) - 213,6 = 86,32 \text{ Coul/dərəcə} \cdot \text{mol}$$

Standart şəraitdə $T = 273 + 25 = 298$

$$\Delta G^{\circ} = \Delta H - T \Delta S = 283010 - 298 \cdot 86,32 = 257287 \text{ Coul/mol}$$

Hibbs enerjisinin dəyişməsinin qiyməti (257287 coul/mol) müsbətdir. Deməli reaksiyanın otaq temperaturunda baş verməsi mümkün deyil. Reaksiyada tarazlığın hansı temperaturda baş verməsini hesablayaq. Bundan ötrü $\Delta G^{\circ} = \Delta H - T \Delta S$ düsturunda $\Delta G^{\circ} = 0$ hesab edək.

$$\Delta H - T \Delta S - \text{dən } \Delta H = T \Delta S; \Delta T = \Delta H / \Delta S \text{ alırıq.}$$

$$\Delta T = \Delta H / \Delta S = 28010 / 86,32 = 3278 \text{ K}$$

$$t = T - 273 = 3278 - 273 \approx 3000^{\circ}\text{C}$$

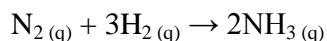
Deməli yalnız 3000°C - dən yüksək temperaturda CO_2 -nin CO və O_2 -yə parçalanması reaksiyasında tarazlıq yaranır.

Məsələ 4:

Azot və hidrogendən ammoniyak əmələ gəlməsinin entropiyasının dəyişməsinə hesablayın və aldığınız nəticəni təhlil edin.

N_2 (q), H_2 (q) və NH_3 (q), üçün standart entropiyanın qiyməti müvafiq surətdə 192, 131 və 193 Coul/k·mol – a bərabərdir.

Həlli:

Reaksiya məhsununun entropiyası

$$S^\circ = 2 \cdot 193 = 386 \text{ Coul/k} \cdot \text{mol}$$

İlkin maddələrin entropiyası

$$S^\circ = 192 + (3 \cdot 131) = 585 \text{ Coul/k} \cdot \text{mol}$$

Entropiyanın dəyişməsi

$$\Delta S^\circ = 386 - 585 = -199 \text{ Coul/k} \cdot \text{mol}$$

Reaksiyanın standart entropiyasının dəyişməsinin qiyməti mənfidir (-199 Coul/k·mol). Bu onu göstərir ki, nizamsızlıq azalır, 4 molekuldan ($N_2 + 3H_2$) 2 molekul ($2NH_3$) əmələ gəlir.

Məsələ 5: Buzun əriməsinin standart entropiyasını hesablayın. Buzun əriməsinin standart entalpiyası 6,00 Coul/ k·mol – dur.

Həlli:

Sistem tarazlıq vəziyyətdə olduqda hər iki tərəfə gedən prosesin sürəti (düzünə və əksinə gedən proses) eyni olur və Hibbs enerjisinin dəyişməsi $\Delta G^\circ = 0$ olur.

$$\Delta G^\circ = \Delta H^\circ - T\Delta S^\circ - \text{dən } \Delta H^\circ - T\Delta S = 0 \text{ alırıq.}$$

$$\text{Buradan } \Delta S^\circ = \Delta H^\circ / T = 6,00 / 273 = 2,2 \cdot 10^{-2} \text{ kC/k} \cdot \text{mol}$$

Məsələ 6:

Standart entalpiya	MgCO _{3(b)}	MgO _(b)	CO _{2(q)}
kC/mol ilə	-1113	-602	-349
Standart entropiya	66	27	214

Reaksiyanın 400 K və 1000 K-da Hibbs enerjisinin dəyişməsinə hesablayın.

Həlli:

Entalpiyanın dəyişməsi

$$\Delta H^\circ = (-602) + (-349) - (-1113) = 1113 - 996 = +117 \text{ kC/mol}$$

Entropiyanın dəyişməsi

$$\Delta S^\circ = 27 + 214 - 66 = 175 \text{ C/k} \cdot \text{mol}$$

$\Delta G^\circ = \Delta H^\circ - T\Delta S^\circ =$ düsturuna əsasən 400 K və 1000 K-da Hibbs enerjisinin dəyişməsi

$$\Delta G^\circ = +117 - (400 \cdot 0,175) = +47 \text{ kC/mol}$$

$$\Delta G^\circ = +117 - (1000 \cdot 0,175) = -58 \text{ kC/mol}$$

Deməli, 400 K temperturda yəni, ($t^\circ(C) = T(K) - 273 = 400 - 273 = 127^\circ$ -də maqnezium - karbonat parçalanmır, reaksiya getmir.

1000 K temperaturda $t^\circ(C) = 1000 - 273 = 727^\circ C$ -də isə maqnezium karbonat parçalanır.

Bu proses $350^\circ C <$ temperaturda baş verir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsasən orta məktəb müəllimləri üçün nəzərdə tutulub. Həmin məlumatlardan hazırlıq səviyyəsi yüksək olan şagirdlərlə iş zamanı sinifdən xaric məşğələlərdə istifadə etmək olar.

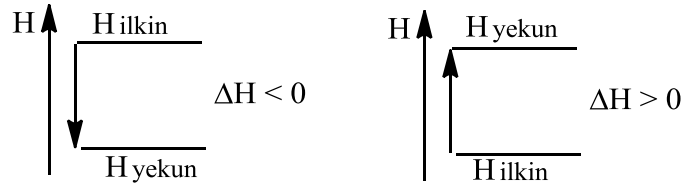
Kimyəvi termodinamikanın elementlərindən istifadə edilməsi kimyəvi reaksiyaların mahiyyətinin və kimyəvi reaksiyaların qanunauyğunluqlarının dərk edilməsində həlledici rol oynayır.

Şagirdlər reaksiyaların energetik faktorunu (ΔH), entropiyanı $T\Delta S$, mütləq

temperaturu konkret reaksiyaların misalında dərk edirlər.

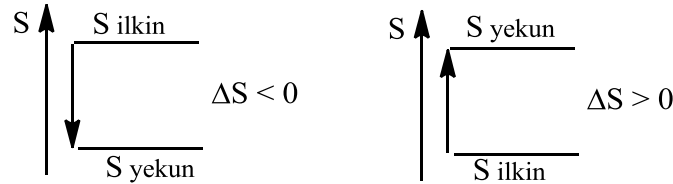
Reaksiya məhsullarında kimyəvi rabitələr ilkin maddələrdə olduğunu nisbətən möhkəm olduqda enerji ayrılır. Əksinə olduqda endotermik reaksiya baş verir. Müəllimin köməyi ilə şagirdlər bunları sxem şəklində ifadə edirlər:

Onlar sistemi enerjisinin azalmasının kimyəvi prosesin öz-özünə getməsinə təmin etməsini dərk etməkdə çətinlik çəkmirlər.

Sistemdə nizamsızlığın artması entropiyanın artmasına səbəb olur ($\Delta S > 0$), nizamsızlığın azalması isə entropiyanın azalmasına səbəb olur ($\Delta S < 0$).

Entalpiyada olduğu kimi həmin prosesləri şagirdlər sxematik olaraq təsvir edirlər:

Sonra bunlar misallarla möhkəmləndirilir. Endotermik proses olmasına baxmayaraq mayelərin buxarlanması öz-özünə baş verir, entropiya artır – maye buxara çevrilir. Əksinə mayeni kristallaşdırdıqda istilik ayrılır və entropiya azalır. Birinci misalda prosesin hərəkətverici qüvvəsi entropiya olduğu halda ikinci prosesdə entalpiyadır. Bunların ümumiləşdirilməsi üzərində şagirdlər fikirləşməli olurlar. Müəllimin köməyi ilə onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, reaksiyanın entalpiyası ilə mütləq temperaturla entropiyanın hasilinin fərqi sıfırdan kiçik olduqda reaksiyanın baş verməsi mümkün olur.

$$\Delta H - T\Delta S < 0$$

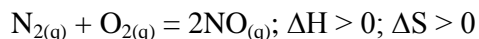
Reaksiyalar termodinamik anlayışlara əsaslanmaqla təhlil edildikdə elmilik prinsipinə əməl edilir, eyni zamanda şagirdlərdə prosesin nəticəsini qabaqcadan müəyyən etmək bacarığı formalaşır. Bunları aşağıdakı misallardan görmək olar.

1. Azot oksidləşdikdə nə üçün azotun digər oksidləri deyil, məhz azot - monoksid alınır?

N_2 və O_2 molekullarında kimyəvi rabitələr çox möhkəmdir. Oksidlərin hamısının əmələgəlmə istilikləri qaz halında sıfırdan böyükdür ($\Delta H_{2,g} > 0$)

$\Delta H_{2,g}$	N_2O	NO	N_2O_3	NO_2	N_2O_4	N_2O_5
kC/mol	82	91	87	34	41	13

Digər oksidlərdən fərqli olaraq bəsit maddələrdən NO -nun əmələ gəlməsində entropiya artır:

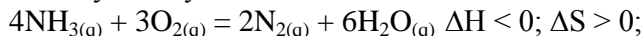
Ona görə ki, ilkin maddələr və reaksiya məhsullarının molları sayı eyni olmasına baxmayaraq NO molekulu N_2 və O_2 molekullarına nisbətən az simmetrikdir. Bundan əlavə yüksək temperaturda, reaksiya mümkün olan reaksiyadır. Əgər NO_2 əmələ gəlsəydi $\text{N}_{2(\text{q})} + \text{O}_{2(\text{q})} = 2\text{NO}_{(\text{q})}$. ($\Delta H > 0$; $\Delta S < 0$) üç molekuldan iki molekul əmələ gələrdi, entropiya azalardı. Prosesin öz-özünə baş verməsi üçün şərait yoxdur. Ona görə ki, reaksiya endotermikdir, sistemin enerjisi artır ($\Delta H > 0$), entropiya isə azalır ($\Delta S < 0$), $\Delta H - T\Delta S > 0$ olur.

2. $\text{N}_2 + \text{O}_2 \leftrightarrow 2\text{NO}$ reaksiyası nə üçün dönəndir?

Bu suala şagirdlər özləri cavab tapırlar. Düzünə (sağa tərəf) gedən reaksiya ona görə mümkündür ki, burada entropiya amili ($T\Delta S > 0$), əksinə gedən reaksiyada energetik amil əsas rol oynayır. Temperaturu artırıqda NO-nun çıxımı artır.

3. Ammonyakın oksigenlə oksidləşməsi nə üçün dönməyən prosesdir?

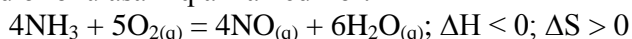
Reaksiya tənliyi:

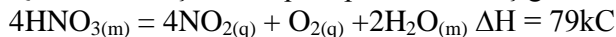
Reaksiya ekzotermikdir və entropiyanın artması ilə gedir:

7 mol ($4\text{NH}_3 + 3\text{O}_2$) qazdan 8 mol ($2\text{N}_2 + 6\text{H}_2\text{O}$) əmələ gəlir. Ona görə də proses dönməyəndir.

Ammonyakın azot-monooksidə qədər oksidləşməsi dönməyən prosesdir. Şagirdlər onu asanlıqla izah edirlər:

4. Qatı nitrat turşusu otaq temperaturunda işıqın təsirindən tədricən parçalanır:

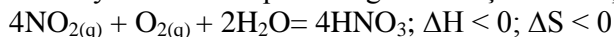

Alınan NO_2 turşuda həll olur, onu solğun-sarı rəngə boyayır. Bu reaksiya dönəndirmi?

Reaksiya tənliyindən görüldüyü kimi 5 mol ($4\text{NO}_2 + 1\text{O}_2$) qaz alınır. Həcmi kəskin sürətdə artması entropiyanın (nizamsızlığın) artmasına səbəb olur: $\Delta S > 0$. Reaksiya endotermikdir $\Delta H > 0$.

Entropiya faktoru onun getməsinə (baş verməsinə) təmin edir, energetik faktor isə qarşısını alır. Reaksiya dönəndir. Onun reaksiya məhsulları istiqamətinə doğru yönəlməsi üçün (tarazlığın sağa doğru yönəlməsi) $\Delta H - T\Delta S < 0$ əsasən temperaturu artırmaq lazımdır. Onda $|T\Delta S| > |\Delta H|$ olur və entropiya faktoru nitrat turşusunun parçalanmasını təmin edir.

5. Reaksiyanın əks istiqamətdə getməsi üçün hansı şərait lazımdır?

$|\Delta H| > |T\Delta S|$ olduqda reaksiya mümkündür.

Nitrat turşusunun sintezi bu reaksiyaya əsaslanmışdır. Reaksiya həcmi azalması ilə gedir.

Le-Şatlye prinsipinə əsasən təzyiqli artırmaq lazımdır. Reaksiya ekzotermikdir. Onun baş verməsi üçün temperaturu azaltmaq lazımdır. Qatı (97-98%-li) nitrat turşusu istehsal etmək üçün 5 MPa təzyiqdə azot-dioksiddən istifadə edilir.

6. Termodinamik təsəvvürlərə əsasən ammonyak və hidrogen-xloriddən

ammonium-xlorid əmələ gəlməsini izah edək.

Göründüyü kimi qaz halında olan ilkin maddələrdən ($\text{NH}_{3(\text{q})}$ və $\text{HCl}_{(\text{q})}$) kristal əmələ gəlir. Reaksiyada enerji ayrılır. Entropiya azalır. Reaksiya energetik faktora $|\Delta H| > |T\Delta S|$ görə baş verir.

Bunlara əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar;

1. Quruluş və termodinamik təsəvvürlərdən istifadə etmək tədrisdə elmilik prinsipinin mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.
2. Maddələrin xasələrinin onların quruluşuna əsasən, kimyəvi proseslərin qanunauyğunluqlarının isə termodinamik təsəvvürlərə əsasən dərk edilməsi şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürlərini inkişaf etdirir.
3. Kimyanın dərinləşdirilmiş səviyyədə öyrənilməsi şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə və peşə təmayülünün formalaşmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.M.Abbasov, A.M.Məhərrəmov, M.B.Babanlı, M.M.Abbasov, A.M.Tağıyeva Ümumi kimyanın əsasları. Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. Bakı, 2000, 405 s.
2. К.Заммер, К.Х.Вюниц, М.Цетлер. Химия справочник школьника и студента. М.: «Дрофа», 1999, 382 с.

Ф.Н. Алиева, Г.С. Рахимли, М.М. Аббасов, С.М. Аббасзаде

Применение элементов химической термодинамики в обучении химии

РЕЗЮМЕ

Современная химия базируется на трех больших основах. Это теория строения вещества, химическая термодинамика и химическая кинетика. В курсе химии средней школы рассматриваются начальные сведения по теории химического строения веществ и осваивается идея взаимосвязи между составом и строением веществ с их свойствами. Однако научным знаниям по химическим реакциям, их значимости и движущим силам не уделяется достаточного внимания. Поэтому учащиеся затрудняются ответить на элементарные вопросы о протекании химических реакций и в целом об их движущих силах.

Ключевые слова: химическая термодинамика, экзотермическая, эндотермическая реакция, энтальпия, энтропия, теплота образования, энергия Гиббса, внутренняя энергия, потенциальная энергия, кинетическая энергия.

F.N. Aliyeva, G.S. Rahimli, M.M. Abbasov, S.M. Abbaszade

Application of elements of chemical thermodynamics in teaching chemistry

SUMMARY

Modern chemistry is based on three broad foundations. These are the theory of the structure of matter, chemical thermodynamics and chemical kinetics. In the course of school chemistry, initial information on the theory of the chemical structure of substances is considered and the idea of the relationship between the composition and structure of substances with their properties is mastered. However, scientific knowledge about chemical reactions, their significance and motive forces has not received sufficient attention. Therefore, students find it difficult to answer elementary questions about the course of chemical reactions and, in general, about their motive forces.

Key words: chemical thermodynamics, exothermic, endothermic reaction, enthalpy, entropy, heat of formation, Gibbs energy, internal energy, potential energy, kinetic energy.